

Daniel C. Dennett

Vrste umova

K RAZUMIJEVANJU SVIJESTI

Preveo s engleskog
Ivan Kraljević

Stručna redakтура i pogovor
Pavel Gregorić

Zagreb, 2017.

Daniel C. Dennett (r. 1942) je redoviti profesor filozofije na Sveučilištu Tufts kraj Bostona u SAD i ravnatelj Centra za kognitivne studije pri tom Sveučilištu. Studirao je filozofiju na Harvardu kod W. V. Quinea, a doktorirao na Oxfordu kod Gilberta Rylea. Nakon doktorata, 1965. zaposlio se kao docent na Kalifornijskom sveučilištu u Irvineu, a od 1971. kao izvanredni profesor na Sveučilištu Tufts gdje je izgradio ostatak akademske karijere. Filozofijom se nikada nije bavio kao izoliranom disciplinom, već je plodno kombinira s uvidima iz biologije, psihologije, kognitivne znanosti, robotike i umjetne inteligencije. Dobitnik je većeg broja prestižnih nagrada za svoj rad, od kojih se izdvajaju “Jean Nicod Prize” za dosege u području filozofije uma i kognitivne znanosti (2001.) te “Erasmus Prize” za iznimni doprinos europskoj kulturi, društvu ili društvenim znanostima (2012.) koja mu je dodijeljena “zbog njegove sposobnosti da široj publici prenese kulturalno značenje znanosti i tehnologije”. Dennettovo ime nalazi se na gotovo svakom popisu najvažnijih živućih filozofa, kako zbog njegovih radova u filozofiji, tako i zbog njegove kritike religije.

U filozofiji je Dennett najpoznatiji po svojim istraživanjima problematike uma i svijesti (*The Intentional Stance* iz 1987., *Consciousness Explained* iz 1992., *Sweet Dreams: Philosophical Obstacles to a Science of Consciousness* iz 2005.), radovima na temu slobode volje (*Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting* iz 1984.) te filozofske razrade i primjene evolucijske teorije (*Darwin’s Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life* iz 1995.; hrvatsko izdanje je u pripremi). Dennettovi ključni doprinosi iz filozofije uma objavljeni su kao članci u znanstvenim časopisima ili kao poglavlja u uredničkim knjigama, a većina njih sabrana je u zbirkama *Brainstorms: Philosophical Essays on Mind and Psychology* iz 1981. i *Brainchildren: Essays on Designing Minds* iz 1998. Presjek Dennettovih istraživanja slobode volje i evolucijske teorije predstavlja knjiga *Freedom Evolves* iz 2003. koja je prevedena na hrvatski jezik (*Evolucija slobode*, prevela Marina Miladinov, Zagreb: Algoritam, 2009.). Na raskrižju Dennettovih istraživanja iz filozofije

uma i evolucijske teorije nalazi se knjiga koju ovdje donosimo u hrvatskom prijevodu, kao i knjiga *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds* koja će izaći 2017. godine. Valja spomenuti još i Dennettovu knjigu *Intuition Pumps and Other Tools for Thinking* iz 2013. godine koja sadrži prikaz njegovih glavnih filozofskih ideja i metoda, pa može poslužiti i kao uvod u Dennettovu misao.

Što se tiče kritike religije, Dennett je 2006. godine objavio zapaženu studiju *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*, koja je prevedena na hrvatski (*Kraj čarolije: religija kao prirodna pojava*, prevela Marina Miladinov, Zagreb: Jesenski&Turk, 2009.). Ta knjiga ubraja se u "kanon" Novog ateizma, iako je "znanstvenija" i manje izazivačka spram religije od ostalih naslova u tom kanonu. 2010. godine Dennett je objavio svoju raspravu s vodećim analitičkim filozofom religije, Alvinom Plantingom, u knjižici *Science and Religion*. Osim teorijskih rasprava, Dennett podupire razne ateističke i sekularističke udruge, poput Američke sekularne koalicije i pokreta Brights, a dao je značajan doprinos projektu pružanja potpore svećenicima koji su izgubili vjeru (*The Clergy Project*). Naime, zajedno s psihologinjom Lindom LaScola proveo je studiju među svećenicima koji su iz različitih razloga izgubili vjeru u Boga, što je objavio najprije kao članak "Preachers Who Are Not Believers" u časopisu *Evolutionary Psychology* iz 2010. godine, a kasnije proširio nizom drugih slučajeva u knjizi *Caught in the Pulpit: Leaving Belief Behind* iz 2013. godine.

Dennettovom utjecaju svakako su doprinijela brojna konferencijska izlaganja i javna predavanja, predstavljanja knjiga – uključujući predstavljanje knjige *Kraj čarolije* na sajmu knjiga u Puli 2009. godine – gostovanja na konferencijama "TED", sudjelovanja u javnim debatama, pojavljivanja u dokumentarnim emisijama, te prisustvo na društvenim mrežama.

Knjiga *Vrste umova: k razumijevanju svijesti* nije ni najizvornije ni najvažnije Dennettovo djelo, ali po našem sudu predstavlja najbolji iz-bor za prijevod i predstavljanje hrvatskoj javnosti. Prije svega, radi se o popularno napisanom djelu koje se bavi jednim tradicionalnim filozofskim problemom – problemom uma i svijesti – na osvježavajuće netradicionalan i interdisciplinarnan način koji će biti zanimljiv širem čitateljstvu. Ukratko, Dennett u ovoj knjizi daje jednu originalnu skicu evolucijske povijesti uma. Ta skica nije originalna po

samom evolucijskom pristupu problematici uma i svijesti, već po načinu na koji je taj pristup proveden. Ovo valja pobliže obrazložiti.

Evolucijski pristup umu potječe od Charlesa Darwina. "Svatko tko prihvaća opće načelo evolucije," piše Darwin u zaključku svoje knjige *Podrijetlo čovjeka*, "mora dopustiti da se umske sposobnosti u viših životinja, koje su istovrsne onima u ljudi, iako različite u stupnju, mogu razvijati. Stoga je golem razmak između umskih sposobnosti nekog višeg majmuna i neke ribe ili između mrava i štitaste uši. Razvitak tih sposobnosti u životinja nije nikakva osobita poteškoća jer u naših domaćih životinja umske sposobnosti zasigurno su varijabilne, a varijacije se nasljeđuju. Nema sumnje da su te sposobnosti za životinje u prirodi vrlo važne. Stoga uvjeti pogoduju njihovu razvitku prirodnim odabirom. Isti zaključak može se protegnuti na čovjeka. Čovjeku je razum sigurno bio iznimno važan, čak u vrlo dalekom razdoblju, jer ga je osposobljavao za uporabu jezika, pronalaženje i izradu oružja, oruđa, stupica itd., čime je, u kombinaciji sa svojim društvenim navikama, davno postao najdominantnije od svih živih bića."¹

Iz ovog odlomka jasne su osnovne postavke evolucijskog pristupa umu. Prvo i osnovno, ljudski um je rezultat evolucije prirodnim odabirom, isto kao i ljudsko tijelo. Iz te temeljne postavke izvedene su sljedeće postavke: (i) čovjek nije jedino biće obdareno umom, što znači da i mnoge druge životinje imaju um; (ii) um se razvijao postupno, što znači da postoji neprekinuti niz od jednostavnih oblika uma do složenog uma poput ljudskoga; (iii) um se razvijao pod različitim okolišnim i društvenim pritiscima, što znači da su umske sposobnosti² koje su jedinkama omogućavale bolje snalaženje u raznim prirodnim i društvenim okruženjima bile favorizirane; (iv) um je ovisan o tijelu, što znači, između ostaloga, da umske sposobnosti imaju tjelesnu (gensku) osnovu kojom se prenose s naraštaja na naraštaj. Ove četiri izvedene postavke – univerzalizam, gradualizam, adaptacionizam i nasljednost – zajedničke su svim evolucijskim pristupima umu.

¹ Prilagođeni prijevod Josipa Balabanića u Charles Darwin, *Podrijetlo čovjeka i odabir ovisan o spolu*, sv. 2 (Zagreb: Školska knjiga, 2007), str. 252.

² Pod "umskim" sposobnostima, stanjima, procesima itd. ovdje i u prijevodu podrazumijevamo bilo koje mentalne sposobnosti, stanja, procese itd., a ne neke posebne intelektualne sposobnosti, stanja, procese itd. U prijevodnoj literaturi, osobito onoj starijoj, engleske riječi *mind* i *mental* često se prevode s "duh" i "duhovni", što dosljedno izbjegavamo zbog pogrešnih konotacija.

Evolucijski pristup umu stekao je širu popularnost u posljednjih pedesetak godina i pokazao se znanstveno iznimno plodnim pristupom. Možemo razlikovati četiri glavna istraživačka programa kojima je zajednički evolucijski pristup umu, svaki sa svojim naglascima i metodama. Predstavnici svakog od tih istraživačkih programa sebe su smatrali pravim nastavljačima Darwinove misli i nerijetko su ulazili u polemike s predstavnicima ostalih istraživačkih programa, ali i s evolucijskim biologima, a nerijetko i s predstavnicima društvenih i humanističkih znanosti koji zaziru od ideje ovisnosti umskih sposobnosti o genetici. Koja su to četiri istraživačka programa?

Prvi je *sociobiologija* harvardskog entomologa Edwarda O. Wilsona, s naglaskom na rodbinski odabir, recipročni altruizam i evolucijsku teoriju igara. Wilson je utvrdio neke temeljne principe na kojima funkcioniraju zajednice kukaca te ih pokušao primijeniti na sve životinjske zajednice, uključujući one ljudske. Drugi istraživački program je tzv. *kulturalna evolucija*, s naglaskom na kulturna dobra poput jezika, običaja i umjetno stvorenih predmeta. Kulturna dobra promatra se kao zasebnu evolucijsku silu, s vlastitim evolucijskim razvojem. Istraživanja uzajamnog djelovanja gena na kulturu i kulture na gene (*gene-culture co-evolution*), razvila su se iz ovog istraživačkog programa. Treći istraživački program je *ljudska bihevioralna ekologija*, s naglaskom na različite okolišne uvjete kojima su se naši preci tijekom dva milijuna godina pleistocena morali prilagođavati, što je zahtijevalo znatnu plastičnost umskih sposobnosti. Četvrti i najsnažniji istraživački program, koji je dijelom preuzeo i razradio uvide prethodnih triju istraživačkih programa, jest *evolucijska psihologija*. Ona stavlja naglasak na modularnost ljudskoga uma, čime se suprotstavlja naglasku na plastičnosti umskih sposobnosti naših predaka. Naime, evolucijska psihologija pretpostavlja da je ljudski um skup većeg broja fiksnih, međusobno neovisnih i specijaliziranih sposobnosti (ili skupova usko povezanih sposobnosti), od kojih svaka predstavlja prilagodbu za neki okolišni ili društveni pritisak. Primjeri takvih modularno organiziranih umskih sposobnosti su jezična sposobnost, sposobnost prepoznavanja lica, osjetljivost na simetriju, sposobnost procjene rizika investiranja u potomstvo, osjećaj gađenja prema toksičnim tvarima i opasnim životinjama itd. Evolucijski psiholozi, dakle,

proučavaju različite umske sposobnosti i karakteristike ljudi razmišljajući o funkcijama koje su one mogle imati u povećanju reproduktivne uspješnosti naših predaka, i to uzimajući u obzir okolišne i društvene uvjete s kojima su se oni morali nositi tijekom duljih evolucijskih razdoblja.³ Moduli su prisutni u svih ljudi jer ih svi nasljeđujemo genetički, budući da geni diktiraju razvoj mozga o čijem funkcioniranju izravno ovise odgovarajuće umske sposobnosti. Uz pomoć tih pretpostavki, evolucijska psihologija daje mnoga objašnjenja i predviđanja koja je moguće empirijski provjeriti i povezati s uvidima iz kognitivne znanosti i neuroznanosti, zbog čega danas uživa sve veću popularnost među istraživačima.

Dennettov evolucijski pristup umu različit je od svih prethodno navedenih, iako je posve kompatibilan s njima.⁴ Naime, njegov pristup je nadasve *filozofski*, što ovdje uključuje tri stvari. Prvo, Dennett postavlja velika, tipično filozofska pitanja: Imaju li druge životinje umove? Kako to možemo znati? Misle li paukovi dok pletu svoje mreže ili pčele dok izvode svoj ples? Može li robot biti svjestan? Kako bi ta njegova svijest izgledala? Ova i slična pitanja nisu predmet znanstvenih istraživanja, ali Dennett insistira na tome da svaki pokušaj odgovora na njih mora biti informiran znanstvenim istraživanjima. Da bi pokušaji odgovora na ta pitanja uopće mogli biti informirani znanstvenim istraživanjima, nužno je prihvatiti naturalističku pretpostavku da je svaki um, uključujući ljudski um, u konačnici rezultat mnoštva jednostavnih, prirodnih i posve bezumnih procesa. Alternativna, nadnaturalistička pretpostavka – prema kojoj je um nešto posebno, nešto izvan reda prirode, nešto neobjašnjivo prirodnim stvarima i procesima – ne samo da je nespojiva sa znanošću, već se u tri stotine i pedeset godina od Descartesa pokazala prilično beznadnom. Plodni i znanstveno utemeljeni okvir za razradu naturalističke pretpostavke o umu Dennett vidi u evolucijskoj teoriji.

³ Dvoje istaknutih evolucijskih psihologa, Leda Cosmides i John Tooby, tu su misao saželi u rečenici: "U našim modernim lubanjama nalazi se um iz kamenog doba." L. Cosmides i J. Tooby, "The Modular Nature of Human Intelligence", u A. Scheibel i W. Schopf (ur.), *The Origin and Evolution of Intelligence* (Sudbury, MA: Jones and Bartlett, 1997), str. 71–101, na str. 84.

⁴ U knjizi *Darwin's Dangerous Idea* Dennett otvoreno zagovara istraživački program evolucijske psihologije i brani ga od kritika Stephena Jay Goulda i Noama Chomskog. Na str. 490 Dennett nedvosmisleno kaže: "Držim da Cosmides i Tooby pripadaju najboljem dijelu onoga što se danas radi iz darvinovske psihologije..."

Drugo, Dennettov evolucijski pristup je filozofski utoliko što građu obrađuje u velikim potezima, sinoptički. U ovoj knjizi nalazimo dobro obrazloženu spekulaciju o glavnim etapama evolucije uma, od samoreplicirajućih makromolekula koje nešto rade bez ikakva uma pa do nas ljudi – iznimno složenih organskih sklopova sastavljenih od milijardi takvih makromolekula i stanica, sklopova koji neke stvari rade bez uma, a neke uz punu svijest o tome što rade. Prvu etapu u svojoj pripovijesti o evoluciji uma Dennett naziva “darvinovskim stvorenjima”, bićima koja su evolucijom dizajnirana da na određene situacije u okolini odgovaraju na točno određeni način, poput kakvih robota. Drugu etapu čini podvrsta darvinovskih stvorenja koja u svojim reakcijama na podražaje pokazuju minimalnu plastičnost. Ta plastičnost u odgovaranju na različite situacije dolazi u obliku pozitivnog ili negativnog potkrepljenja (*reinforcement*), nečega što bismo mogli poistovjetiti s ugodom ili boli. Riječ je o mehanizmu koji su bihevioristi nazivali “uvjetovanjem”: nakon što odgovor na određenu vrstu situacije bude popraćen “ugodom”, sljedeći put kad se biće nađe u istoj vrsti situacije opet će odgovoriti na isti način; ako pak odgovor na istu vrstu situacije bude popraćen s “boli”, sljedeći put kad se biće nađe u toj vrsti situacije neće odgovoriti na isti način. Dakako, samo ona stvorenja kojima je takvo uvjetovanje bilo dobro podešeno – tako da ih je “ugoda” navodila na ono što im je bilo korisno, a “bol” odvlačila od onog što im je bilo štetno – mogla su preživjeti i prenijeti svoj dizajn na buduće naraštaje. Bića u ovoj evolucijskog etapi Dennett naziva “skinnerovskim stvorenjima”, prema američkom bihevioristu Burrhusu F. Skinneru koji je istraživao uvjetovanje u životinja.

Treću evolucijsku etapu čini podvrsta skinnerovskih stvorenja koja su imala nekakvo minimalno pamćenje i na temelju njega mogla sebi makar rudimentarno predstaviti različite situacije i različite vrste odgovora na njih. Dok su se skinnerovska stvorenja morala najprije opeći na vatri da bi idući puta vatru zaobišla, ova stvorenja razvila su načine da “prepoznaju” vatru kao nešto opasno i da je zaobiđu. Dennett takva stvorenja naziva “popperovskim stvorenjima”, jer je Karl Popper jednom duhovito opisao ovu karakteristiku kao sposobnost da “naše hipoteze umru umjesto nas”.

Četvrta i ključna evolucijska etapa nastupa kad popperovska stvorenja

razviju sposobnost da sebi predstave različite situacije i različite vrste odgovora oslanjajući se na druge jedinice iste vrste, koristeći zajednički repertoar predstava i iskustava. Ovdje govorimo o kulturi kojom se prenose ti repertoari predstava i iskustava, što u razvijenom obliku uključuje oruđa, običaje i jezik. Takva bića Dennett naziva “gregorijevskim stvorenjima”, prema britanskom psihologu Richardu L. Gregoryju koji je govorio o riječima kao umskom “oruđu” koje, kao i svako drugo oruđe, zahtijeva inteligenciju da bi ga se upotrebljavalo, ali ujedno i proširuje inteligenciju onoga koji oruđe upotrebljava.

Mi ljudi smo, dakle, gregorijevska stvorenja, i to ona koja su “izumom” i razvojem jezika najdalje dogurala. Ali mi kao takva stvorenja nismo nastali iznova, već smo se razvili iz već postojeće infrastrukture poperovskih stvorenja. A ta poperovska stvorenja razvila su se od skinerovskih, a skinerovska pak od najjednostavnijih, darvinovskih stvorenja. Naravno, odmah se postavljaju dva pitanja. Prvo, kako su uopće nastala darvinovska stvorenja? To je zapravo pitanje postanka života i na njega Dennett ne daje odgovor, iako zacijelo smatra da je do toga moglo doći spontano. Drugo je pitanje kako je došlo do prijelaza iz jedne vrste stvorenja u drugu, pri čemu nas najviše zanima posljednji prijelaz koji uključuje kulturalni prijenos informacija. Na to pitanje Dennett odgovara tako što daje primjer postupnog razvoja pojedinih kompetencija koje počivaju na jednostavnim mehanizmima i koje svakom fazom usložnjavanja mehanizama rastu i jačaju, sve dok na koncu ne postanu prepoznatljive ljudske kompetencije. Dennettova je zamisao da je i sama ljudska svijest rezultat mnoštva takvih natječućih kompetencija koje počivaju na vrlo složenim mehanizmima, ali koji se svi u konačnici sastoje od vrlo jednostavnih mehanizama, konkretno od aktivacije ili inhibicije pojedinačnih neurona u mozgu. Naravno, ljudi koji su uvjereni da svijest nikako ne može biti svedena na procese u mozgu Dennettovu će argumentaciju smatrati manjkavom. Smatrat će, na primjer, da je Dennett propustio objasniti onaj ključni sastojak koji svijest, a onda i ljudski um, čini nečim tako posebnim i različitim od svega ostaloga u svemiru, a to je tzv. “fenomenalna svijest” odnosno subjektivni i kvalitativni sadržaj iskustva (filozofi uma to nazivaju latinskim izrazom *qualia*). Međutim, Dennett smatra da je taj ključni sastojak obična filozofska

izmišljotina koja nas samo navodi na krivi trag.⁵

Dennettov je evolucijski pristup filozofski na još jedan, treći način. Naime, on se u svojem teoretiziranju koristi različitim filozofskim alatima, a ključni među njima je onaj koji je Dennett sam razvio i po kojemu je poznat među filozofima, a to je “intencionalno stajalište”. Taj alat podrobno je razložen u 2. poglavlju, pa će ovdje biti samo sažeto prikazan. U običnom govoru intencionalnost pripisujemo radnjama. Kažemo da je neka radnja intencionalna ako je učinjena svjesno ili namjerno. U stručnom filozofskom žargonu intencionalnost pripisujemo umskim stanjima. Sva umska stanja – opažaji, misli, vjerovanja, želje, strahovi, slutnje, osjećaji, nade, sjećanja, snovi itd. – imaju neki sadržaj, ona su *o* nečemu. Ako imate neku misao, vaša misao uvijek ima neki predmet na koji je usmjerena. Taj predmet može postojati ili ne postojati u zbilji, on može biti vjerno ili iskrivljeno predstavljen vašom mišlju, no ostaje činjenica da je vaša misao *o* nečemu. Ta karakteristika umskih stanja da budu *o* nečemu, dakle da imaju neki predmet, jest ono što filozofi obično nazivaju “intencionalnost”.

Dennett uvodi važnu terminološku inovaciju kada intencionalnost pripisuje *sustavima*. Sustav je, pojednostavljeno rečeno, bilo koja složena stvar koja može reagirati ovako ili onako, ovisno o tome što se s njom čini ili u kakvim se okolnostima nalazi. Dakle, sustav je stvar koja očituje nekakvo ponašanje, ma kako ono bilo jednostavno i predvidljivo. Grana na stablu je sustav, jer ovisno o tome gdje i kako na nju primijenimo silu, ona će se saviti ili puknuti. I automobil je sustav, jer ovisno o tome što pritisnemo i kojim redoslijedom, on će voziti ili stajati. I računalo za igranje šaha je sustav, jer ovisno o tome koji potez povučemo, ono će povući ovaj ili onaj potez. I vjeverica je sustav, jer ovisno o tome što se nalazi u njenoj okolini, ona će se kretati u ovom ili onom smjeru itd. Očito je da ovi sustavi očituju različite stupnjeve složenosti ponašanja. Grana je sustav čije je ponašanje

---

⁵ Vidi Dennettov ogleđ “Kvajniranje qualia” u prijevodu Ognjena Strpića, *Treći program hrvatskog radija* 55/56 (1999), str. 235-254. I ostale argumente koji učvršćuju intuicije o umu kao nečemu nesvodivom na fizikalne procese – kao što su Nagelov argument “kako je to biti šišmiš”, Searleov argument kineske sobe, Chalmersov “teški problem svijesti”, Levineov argument eksplanatornog jaza, Jacksonov argument novog znanja, Chalmersov argument zombija itd. – Dennett bi nazvao “kvarnim intuitivskim pumpama”. Neke od tih argumenata Dennett u svojim radovima podvrgava temeljitoj kritici.

najjednostavnije i koje ćemo najlakše opisati i predvidjeti ako proučimo njena fizikalna svojstva, tj. ako zauzmemo fizikalno stajalište (*physical stance*). Automobil je sustav čije je ponašanje znatno složenije i koje ćemo najlakše opisati i predvidjeti ako proučimo njegov dizajn i funkciju, odnosno dizajn i funkciju njegovih glavnih dijelova: šasija nosi putnike i motor, motor pokreće automobil, ključ pali motor, volan usmjerava prednju osovinu itd. Dennett bi rekao da ponašanje automobila najbolje objašnjavamo i predviđamo sa stajališta funkcije odnosno dizajna (*design stance*).

Računalo za igranje šaha je sustav čije je ponašanje složenije od ponašanja grane i automobila i njega ćemo najlakše objasniti i predvidjeti ako mu pripišemo znanja, vjerovanja, želje i strahove (to su “intencionalna stanja”, kazano standardnim filozofskim rječnikom). Na primjer, kad igramo šah protiv računala, pretpostavljamo da ono ZNA pravila šaha, da nas ŽELI matirati, da se BOJI bespotrebnog gubitka figura, da je ZAKLJUČILO da mu pripremamo zamku s lovcem na E4 itd. Svaki sustav, dakle, koji tako objašnjavamo i čije ponašanje tako predviđamo Dennett naziva “intencionalni sustav”. I vjeverica je takav sustav jer pretpostavljamo da nas vjeverica VIDJ, da nas se BOJI, ali da ipak ŽELI lješnjake u našoj ruci, pa možda ima NAMJERU približiti se itd. Dakako, i ljudi su takvi sustavi, što nije potrebno dalje obrazlagati.

Je li neki intencionalni sustav svjestan ili nije, je li tek polusvjestan ili čak samosvjestan, je li prirodan ili umjetan, ima li više ili manje složene procese ili algoritme – sve je to irelevantno za to kako ćemo razmišljati o njemu, kako ćemo objašnjavati i predviđati njegovo ponašanje, kakav ćemo stav zauzeti prema njemu. Dovoljno je da prihvatimo Dennettovu tezu o intencionalnom stajalištu (*intentional stance*) i već smo napravili ključnu predradnju za naturalističko objašnjenje svijesti, jer u tom slučaju prihvaćamo da je ljudski um ili svijest samo jedan od mnogo različitih načina da nešto bude intencionalni sustav. Štoviše, onda razumijemo da taj način – nedvojbeno jako složen i moćan – može biti rezultat evolucijskih procesa iz manje složenih i manje moćnih načina da nešto bude intencionalni sustav, a onda i da najslabiji nama poznati intencionalni sustav (čovjek) bude rezultat biokemijskih procesa u mrežama sastavljenima od razmjerno jednostavnih sklopki koje mogu biti ili aktivirane ili inhibirane (neuroni u mozgu).

Naravno, Dennett ne želi reći da je svaki intencionalni sustav svjestan, nego samo to da je svaki sustav koji ima um i koji je svjestan – intencionalni sustav. Ključni pak korak prema statusu sustava koji nedvojbeno ima um i jest svjestan, prema Dennettu, predstavljaju intencionalni sustavi drugoga reda. Evo o čemu se radi. Intencionalni sustavi prvoga reda imaju vjerovanja, želje i strahove (ili “vjerovanja”, “želje” i “strahove”) o različitim stvarima, ali ne o samim vjerovanjima, željama i strahovima. Intencionalni sustavi drugoga reda imaju vjerovanja, želje i strahove – i o samim vjerovanjima, željama i strahovima, bilo vlastitima ili tuđima. Drugim riječima, intencionalni sustav drugoga reda sposoban je misliti o vlastitim mislima, promatrati i sebe i druge stvari u okolini kao intencionalne sustave. Postoje obrasci ponašanja nekih životinja koji izgledaju kao da one pripisuju vjerovanja, želje i strahove drugim jedinkama, što je mogućnost koju Dennett ne isključuje, ali napominje da ti obrasci ponašanja ne moraju uključivati svjesnu namjeru, tj. ne moraju biti vjerovanja, želje i strahovi kakve mi ljudi proživljavamo. Drugim riječima, sposobnost prepoznavanja vjerovanja i želja drugih životinja ne zahtijeva, bar ne nužno, bilo kakvo shvaćanje te sposobnosti.⁶ Bilo kako bilo, Dennett govori i o intencionalnim sustavima trećega reda – koji mogu željeti da netko drugi povjeruje kako oni imaju neku namjeru – što zasigurno zahtijeva sofisticiraniji um, poput ljudskoga, i to tek nakon određene dobi. Posjedovanje takvog uma otvara čitav niz drugim životinjama nedostupnih oblika ponašanja, kao što je npr. dugoročno strateško obmanjivanje suparnika za hranu, ženku ili neki drugi resurs.

Ono što nama omogućuje da budemo intencionalni sustav višega reda jest – jezik. “Nema uzvišenijeg, naglijeg i važnijeg koraka u povijesti dizajna uma od izuma jezika,” piše Dennett (str. 127). No jezik se ne javlja odjednom, već se razvija postupno, iz primitivnijih oblika komunikacije, a oni se pak razvijaju u stvorenja koje žive u manjim ili većim grupama u složenim i promjenjivim okolišima gdje je važno označavati i pratiti razne predmete i jedinke, gdje se životna prednost može steći obmanom, ali gdje se onda razvijaju načini otkrivanja i sankcioniranja obmane. Kako

⁶ Sposobnost bez shvaćanja (*competence without comprehension*) jedna je od središnjih tema Dennettove knjige u pripremi za 2017., *From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds*.

je moguće postupno doći od postupka označavanja predmeta u okolini, čemu su vične mnoge vrste životinja, do riječi, najprije izgovorenih a onda napisanih, Dennett opisuje u 5. poglavlju ove knjige.

U posljednjem, 6. poglavlju, Dennett se vraća na jedno važno pitanje koje je otvorio na početku, a to je pitanje povezanosti između posjedovanja uma i moralnog statusa. Očito nije svaka vrsta uma dovoljna za poseban moralni status, ali gdje povući razliku? Često možemo naći na tvrdnju da bića koja osjećaju ugodu i bol zaslužuju moralni status, što bi značilo da bi već skinerovska stvorenja trebala imati određena prava. Međutim, Dennett pravi razliku između boli i patnje. On tvrdi da ne mora svaka bol biti svjesno doživljena te da nemamo razloga smatrati da stvorenja s umovima različitim od našega bol doživljavaju iole slično načinu na koji je mi doživljavamo. Bol nije važna, smatra Dennett, sve dok ne uzrokuje patnju, a patnja je, ukratko, stanje spriječenosti da jedinka realizira život karakterističan za jedinke te vrste. Primijenjeno na konkretan slučaj, masovan uzgoj pilića u sićušnim kavezima nije moralno pogrešan zbog toga što se pilićima nanosi bol (ili "bol"), nego zato što ih se priječi da realiziraju normalan kokošji život.

Dennettova knjiga *Vrste umova: k razumijevanju svijesti* provokativna je od prve do posljednje stranice. Ona nas poziva da o problemu uma i svijesti razmišljamo na potpuno drugačiji način od onoga tradicionalnoga prema kojemu su um i svijest nešto posebno, nešto potpuno različito od materije i procesa u njoj, te stoga nešto što je izvan dosega znanstvene spoznaje. To tradicionalno poimanje uma prilično je intuitivno i odmah shvatljivo, a i suglasno je s vjerskim naukom o besmrtnosti duhovne duše koju Bog izravnom intervencijom usađuje u ljudski zametak. Na koncu, Descartes, koji je u svojim *Meditacijama* dao klasičnu formulaciju tradicionalnog poimanja uma, u uvodnoj je poslanici svoje učenje preporučio pariškim teolozima kao nešto što će zauvijek osigurati istinitost katoličkog nauka, tako da "neće više na svijetu biti nikoga tko bi se usudio posumnjati bilo u Božju egzistenciju, bilo u realnu razlučenost ljudske duše od tijela".⁷

⁷ René Descartes, *Meditacije o prvoj filozofiji*, preveo Josip Talanga (Zagreb: KruZak, 2015), str. 15.

Tradicionalno poimanje uma, međutim, pati od brojnih i, čini se, nerješivih poteškoća kojih su bili svjesni već Descartesovi suvremenici. Postoji više alternativnih poimanja u filozofskoj literaturi, a dio njih baštini Descartesovu zamisao o nesvodivosti uma na materiju i načelnu nedostupnost svijesti znanstvenom istraživanju. Dennett bi vjerojatno rekao da filozofi koji zastupaju takva gledišta pate od dvije poteškoće: ne uzimaju evolucijsku teoriju dovoljno ozbiljno i – nemaju mašte.

Iako je napisana prije dvadeset godina, knjiga *Vrste umova* ne sadrži (koliko je autoru ovih redaka poznato) niti jednu ideju koja je opovrgnuta napretkom evolucijske biologije, kognitivne znanosti ili istraživanja umjetne inteligencije, a sadrži nekoliko ideja ili slutnji koje su potvrđene. Na primjer, istraživanje “teorije uma” u životinja osobito se razvilo u posljednjih dvadeset godina. Međutim, kao što je Dennett prevideo, još uvijek nema konsenzusa oko toga pripisuju li životinje poput pasa, čimpanzi ili sivih papiga vjerovanja, želje i strahove drugim životinjama. Životinje zasigurno imaju sposobnost da nekako prepoznaju vjerovanja i želje drugih životinja, ali izgleda da nemaju nikakve svijesti o toj svojoj sposobnosti. Nadalje, čini se da razvoj darvinovske biolingvistike, nasuprot lingvistike koju je razvio Chomsky, daje za pravo Dennettu i njegovom pristupu podrijetlu jezika. Istraživanja umjetne inteligencije i “evolucijski” algoritmi sastavljeni od mnoštva odjelitih sekvenci koje se međusobno “takmiče” u svojim zadacima, što proizvodi sve bolje sposobnosti prepoznavanja različitih vrsta složenih sadržaja, također bi se mogli smatrati potvrdom evolucijskog pristupa umu i umskim sposobnostima kakav zastupa Dennett.

Na koncu valja spomenuti da ova knjiga sadrži Dennettov narativni popis literature za one koji žele znati više o pojedinim temama koje je u knjizi obradio ili samo dotaknuo, o njegovim izvorima i inspiracijama. Taj multidisciplinarni popis, iako je sastavljen prije dvadeset godina, slobodno se može smatrati okosnicom kurikuluma za budućnost.

U Zagrebu, siječanj 2017.

Pavel Gregorić